

Микола Іванович Пирогов: відомі й невідомі сторінки життя

Національний музей-садиба М.І. Пирогова – провідний науково-дослідний та культурно-освітній заклад України. Його історія нерозривно пов'язана з ім'ям видатного хірурга, педагога, мислителя Миколи Івановича Пирогова.

22 листопада 2012 р. у м. Вінниці відбулися урочисті події з нагоди відзначення 65-ї річниці створення музею-садиби Миколи Пирогова. За підтримки Міністерства охорони здоров'я України, Вінницького національного медичного університету ім. М.І. Пирогова, Національного музею-садиби М.І. Пирогова було проведено науково-практичну конференцію «Національному музею-садибі М.І. Пирогова – 65 років: історія, сьогодення, майбутнє».

Відкрив конференцію генеральний директор музею кандидат медичних наук, доцент, заслужений лікар України Петро Маркович Гунько, який розповів про історію його створення.

— Четверть століття М.І. Пирогов жив і працював в Україні. 1861 р., звільнений з посади почитателя Київського навчального округу, М.І. Пирогов оселився в садибі Вишня, на околиці м. Вінниці. Там минули його останні 20 років життя. Садиба стала свідком багатьох яскравих сторінок життя вченого. Після смерті Миколи Івановича садиба знаходилася у власності родини – дружини, дітей та онуків.

Складні часи для садиби настали з 1917 року, коли всі рідні М.І. Пирогова зі своїми сім'ями вийшли за кордон. Тривалий час садиба була занедбана.

Вперше питання щодо збереження тіла М.І. Пирогова і перетворення його будинку в музей було порушено на початку 20-х років Вінницьким науковим товариством лікарів на чолі з доктором медичних наук М.М. Болярським.

З наближенням 130-ї річниці від дня народження М.І. Пирогова українське відділення Пироговського товариства лікарів порушило питання про відкриття меморіального комплексу вченого. Але фактично початком створення музею стало розпорядження Ради Народних Комісарів СРСР від 27 жовтня 1944 р. за підписом Климента Ворошилова, згідно з яким було наказано організувати в садибі М.І. Пирогова музей його імені і вжити заходів щодо збереження його останків. Значну роль у створенні музею відіграв генерал-полковник медичної служби Юхим Іванович Смірнов.

Першочерговим завданням на той час стояв порятунок тіла видатного вченого. Тому у травні 1945 р. комісією на чолі із професором Р.Д. Синельниковим було проведено першу ребалязацію тіла Пирогова. Протягом двох наступних років проводяться ремонтно-реставраційні роботи в садибі. Першим керівником музею був полковник медичної служби Василь Іванович Герасименко. 7 травня 1947 р. було створено комісію з проведення підготовчих робіт до відкриття музею, яке відбулося 9 вересня 1947 р. та було приурочено 100-річчю від дня застосування М.І. Пироговим (вперше в історії війни) ефірного наркозу на полі бою. В урочистій промові академік С.С. Юдін зазначив, що в музеї зібрані портрети та рукописи, які дозволяють послідовно відтворити етапи життя і діяльності М.І. Пирогова. У наступні роки експозиція музею поповнилася працями М.І. Пирогова, виданими за його життя; архівними документами, літературою про нього.

Сьогодні об'єктами музейного комплексу є будинок і аптека, споруджені 1866 р., та церква-некрополь, будівництво якої завершено 1885 р. З 1882 р. тут покійся набальзамоване тіло М.І. Пирогова. Обладнано спеціальну лабораторію для періодичних ребалязацій тіла М.І. Пирогова, які проводяться з 1945 р., остання відбулася 2011 р. Відновлено і обладнано операційну, приймальню та аптеку великого хірурга, відреставровано інтер'єр церкви-некрополя.

Національний музей-садиба відіграє значну роль у науковому та культурному житті регіону і є об'єктом внутрішнього і міжнародного туристичного відвідування. З часу створення музею його відвідали понад 7,5 млн. екскурсантів, у тім числі 140 тис. іноземних відвідувачів із 178 країн світу. Відповідно до визначених статутом

напрямок музейної діяльності працівниками музею проводиться значна науково-дослідна робота. Виявлені маловідомі архівні джерела, документальні та літературні матеріали кінця XIX початку XX ст.

З метою розширення наукових зв'язків матеріали, напрацьовані співробітниками музею, надіслано до США, багатьох європейських країн та Росії. Особливо хочеться відзначити тісні зв'язки з Грецією та Францією, де проживають нащадки М.І. Пирогова. Зокрема, значну допомогу у збільшенні експонатів музею надала сім'я Гершельман, які нині мешкають в Греції і планують відвідати музей найближчим часом.

Завідувач кафедри Вінницького національного медичного університету (ВНМУ) ім. М.І. Пирогова, доктор медичних наук, професор Юрій Йосипович Гумінський розповів про наукові здобутки знаменитого хірурга та анатома:

— Ототожнювати М.І. Пирогова виключно з сучасною анатомією недоцільно. Він є засновником вітчизняної оперативної хірургії і топографічної анатомії, також ми маємо завдячувати Миколі Івановичу за його внесок у анатомію як науку.

Аби досягнути велич цієї людини пропоную звернутися до деяких сторінок його життя. Передусім заслуговує на повагу факт свідомого вибору фаху лікаря у віці 14 років. Вступивши до університету в 1824 р., Пирогов закінчив його з відзнакою 1928 р.

У 1829 р. одержав золоту медаль Дерптського (нині Тартуського, Естонія) університету за виконане в хірургічній клініці професора І.Ф.Мойєра конкурсне дослідження на тему: «Що потрібно мати на увазі при перев'язуванні великих артерій під час операцій?»

Вже у 1832 р. М.І. Пирогов захистив докторську дисертацію на тему: «Чи є перев'язування черевної аорти при аневризмі пахової ділянки легко виконуваним і безпечним втручанням». Упродовж 1833-1835 рр., завершуючи підготовку до професури, М.І. Пирогов був у відрядженні в Німеччині в клініці К. Лангенбека, де удосконалювався в анатомії і хірургії. Після повернення до Росії в 1835 р. працював у м. Дерпті (Естонія) в клініці професора І.Ф. Мойєра; з 1836 р. – екстраординарний, а з 1837 р. – ординарний професор теоретичної і практичної хірургії Дерптського університету.

У 1841 р. М.І. Пирогов створив і до 1856 р. очолював кафедру госпітальної хірургії і патологічної анатомії Петербурзької медико-хірургічної академії; одночасно був головним лікарем хірургічної клініки, створеної на базі 2-го Військово-сухопутного госпіталю, директором технічної частини Санкт-Петербурзького інструментального заводу, а з 1846 р. директором створеного при Медико-хірургічній академії Інституту практичної анатомії. У 1846 р. М.І. Пирогова затвердили в званні академіка Медико-хірургічної академії.

Заслужують на увагу наукові праці М.І. Пирогова: «Хірургічна анатомія артеріальних стовбурів і фасцій» (1837); «Біологічні властивості згортання крові», «Повний курс прикладної анатомії людського тіла з малюнками (анатомія описово-фізіологічна і хірургічна)» (1843-1848) і «Ілюстрована топографічна анатомія розпилів, проведених у трьох напрямках через заморожене людське тіло» (1852-1859); кожна з яких була визнана гідною Демидівської премії Петербурзької академії наук і стала фундаментом топографічної анатомії й оперативної хірургії. Цей перелік можна доповнити іншими менш відомими, але важливими працями. Цінність їх полягала в тому, що всі вони були фундаментальними і систематизуючими в анатомії та хірургії. Його праця «Ілюстрована топографічна анатомія розпилів, проведених у трьох напрямках через заморожене людське тіло» випередила на 150 років саму суть комп'ютерної томографії.

Не можна залишити поза увагою наукові праці Миколи Івановича не лише як хірурга, а й патоморфолога та пластичного хірурга. У 1854 р. М.І. Пирогов опублікував свою знамениту, воістину геніальну, кістково-пластичну операцію ступні – «Кістково-пластичне подовження кісток гомілки при вилученні ступні». Операція незабаром отримала загальне визнання завдяки своєму основному принципу: створення міцного «природного» протеза за рахунок п'яткової кістки, зберігши при цьому довжину кінцівки. Пирогов здійснив свою операцію самостійно, врахувавши значні недоліки операції Сайма. У такий спосіб вдалося нівелювати різницю між нижніми кінцівками, яка, як відомо, є критичною для мозочка при значеннях 4 см і більше.

Характерною рисою М.І. Пирогова була самокритичність. Ще на початку своєї професорської діяльності він видав двотомну працю «Аннали Дерптської хірургічної клініки» (1837-1839), у якій критичний підхід до власної роботи й аналіз помилок розглядаються як найважливіша умова успішного розвитку медичної науки і практики. На той час це був дуже сміливий вчинок. Слід зазначити, що проблема аналізу власної діяльності і визнання помилок досі залишається актуальною.

В особі Миколи Івановича Пирогова доля поєднала два таланти – лікаря і педагога. Він пропагував демонстративність занять, інноваційність; започаткував практику клінічних обходів пацієнтів, яка давала можливість навчитись «бачити». Йому ж належить ініціатива відкриття госпітальних клінік для навчання лікарів-початківців, яка згодом трансформувалась у субінтернатуру та інтернатуру. Одержимий наукою, М.І. Пирогов знаходився у постійному конфлікті з некомпетентністю, протекціонізмом та хабарництвом в освіті. У співвідношенні наукового та освітнього учений був надзвичайно оригінальним. Його думка про неможливість відокремлення навчального від наукового вражає своєю гостротою. «Наукове і без навчального світить і гріє, а навчальне без наукового, якою б не оманливою була його зовнішність, лише блищить», – говорив він. В організації роботи кафедри М.І. Пирогов віддавав пріоритет науковим здібностям людини, а не педагогічним.

Микола Іванович невичерпний як особистість. Багато думок і суджень великого Пирогова, висловлених ним у численних педагогічних творах, набагато випередили час, а знаменита філософська стаття «Питання життя», що містить вічну гуманістичну ідею виховання всебічно розвиненої особистості, актуальна й сьогодні. Роздуми вченого про закономірності розвитку основ повноцінного життя людини в суспільстві, висловлені ним понад 150 років тому, заслуговують на увагу нинішнього покоління студентів і викладачів.

Професор Вінницького національного медичного університету ім. М.І. Пирогова, доктор медичних наук Володимир Ізяславович Півторак розповів про Миколу Пирогова як засновника топографічної анатомії:

— Утверджуючи клінічну анатомію в навчальному процесі вищих медичних закладів освіти,

вирішуючи проблеми прикладної анатомії, дозволяє зупинитися на найбільш вагомих кроках, здійснених М.І. Пироговим у цьому напрямку. Актуальності цьому питанню додають реалії сьогодення, які примушують доводити необхідність існування відповідних кафедр.

Під час наукової поїздки до Німеччини (1833-1835 р.) М.І. Пирогов зіткнувся з дивними реаліями, які панували того часу в Європі. Зокрема, його здивувало, що він застав у м. Берліні (Німеччина) практичну медицину, яка була майже ізольована від головних її реальних основ — анатомії та фізіології. «Було так, що анатомія і фізіологія самі по собі, а медицина сама по собі. Сама хірургія не мала нічого спільного з анатомією. Ані Руст, ані Грефе, ані Диффенбах не знали анатомії. Більше того, Диффенбах її просто ігнорував та глузував над розташуванням різних артерій. У такій освіченій країні, як Німеччина, можна зустріти знаменитих професорів, які з кафедри стверджують про непотрібність анатомічних знань для хірурга», — писав Пирогов у спогадах.

Треба відзначити, що на той час у Німеччині хірурги нерідко запрошували в операційну патологоанатомів для верифікації органів, на яких планувалася операція.

Першим кроком у реалізації ідеї створення не системної, а практичної анатомії стала праця, що ґрунтувалася на експериментально-фізіологічних даних М.І. Пирогова «Чи є перев'язування червоні аорти при аневризмі пахової ділянки легко виконуваним та безпечним втручанням?».

У передмові до першого випуску «Повного курсу прикладної анатомії людського тіла» (1843) Микола Іванович наголошує: «Створюючи свої зошити з малюнками та текстом під час розтину трупів, я мав за мету показати практичним лікарям, що патологічна анатомія нині є такою наукою, яка становить широке поле діяльності, відкриттів і вельми цінних рекомендацій для практичного лікаря, де він зможе показати всю свою ерудицію і передбачливість, розумне і раціональне застосування своїх знань, оскільки саме в цей час країні Європи спрямували свої думки якраз на з'ясування природи хвороб і патологічних станів, справедливо вважаючи це єдиним шляхом точної діагностики та правильного лікування».

Випуск «Ілюстрованої топографічної анатомії розпелів, проведених у трьох напрямках крізь заморожене тіло» (1852) довів значні зміни в скелето- та синтопії органів, започаткувавши таким чином основи функціональної, топографічної та скульптурної анатомії.

Ці наукові праці дали початок новому хірургічному підходу до вивчення анатомії, а сам М.І. Пирогов став засновником нової галузі анатомії — хірургічної (топографічної) анатомії, що вивчає взаєморозташування тканин, органів, частин тіла.

Продовжуючи цю думку, хоча привернути увагу медичної спільноти до факту перебудови вищої медичної освіти України без урахування національних традицій і надбань. Курс на ліквідацію кафедр із прикладного вивчення анатомії людини, пов'язаний із впровадженням Болонської системи освіти, є прямим копіюванням допироговських канонів, з якими успішно боролися Микола Іванович Пирогов.

Доцент Вінницького національного медичного університету ім. М.І. Пирогова, кандидат медичних наук Лариса Петрівна Солейко у доповіді «Микола Іванович Пирогов та видатні літератори XIX сторіччя» розповіла про епізоди особистого та громадського життя вченого:

— Дозвольте відволіктися від усіх видів хірургії, ефірного наркозу та інших речей, дотичних до медицини, і спробувати подивитися на Пирогова як на звичайну людину, якій властиві пориви і ніяковість, захоплення і розпачі, перемоги і поразки. XIX століття вирізнялося особливою цікавістю до живопису та поезії. Перша половина століття була розквітом

літературної мови в усьому розмаїтті. Одним із найкращих представників цього періоду був російський поет Олександр Сергійович Пушкін.

У 1827 р. у студентські роки Миколи Пирогова на одному із засідань таємного товариства студентів Московського університету, яке увійшло в історію як Товариство братів Критських, Михайло Критський запропонував обрати головою товариства відомого поета Олександра Пушкіна. Членом цього товариства був майбутній хірург Микола Пирогов. Під час навчання у Дерптському університеті він познайомився з Іоганном Християном (Іваном Пилиповичем) Мойєром, відомим хірургом-клініцистом та пристрасним меломаном. У домі Іоганна Християна Микола Пирогов познайомився з Василем Андрійовичем Жуковським, окрім знайомств із цікавими людьми, тут у Пирогова з'явилася перше кохання. Однак подальші стосунки з дочкою Мойєра Катериною не склалися. Іоганн Християн із розумінням та повагою поставився до юнацьких поривів молодого хірурга, високо оцінивши його людські якості; брак належного соціального статусу у Пирогова став на перешкоді для молодих людей.

У домі Мойєра Василь Жуковський уперше зачитав глави з «Бориса Годунова». Поет суттєво вплинув на формування світогляду Миколи Пирогова. На останнього справило враження надзвичайно відповідальне та турботливе ставлення до вдів декабристів з боку Жуковського, який клопотав про призначення царським урядом пенсій та був організатором друку віршів Кюхельбекера, який на заслання втратив зір.

У Дерптському університеті Микола Пирогов подружився із Володимиром Далем, де разом навчалися хірургії у професора Мойєра. Пирогов був на 10 років молодший від Дала, але до того часу він вже закінчив Московський університет та був у Мойєра найкращим учнем. Зазвичай скупий на похвали, Микола Іванович високо оцінював медичний талант Дала і бачив у ньому майбутнього прославленого хірурга, а коли той захищав дисертацію з медицини, став його офіційним опонентом. Дал якийсь час випрацював надії Пирогова і став добрим фахівцем з пластичної та очної хірургії, але любов до літератури та російської мови виявилася в ньому сильнішою.

У серпні 1844 р. в поетеси Є.П. Ростопчиної відбулося знайомство М.І. Пирогова з відомим поетом і літературним критиком П.А. Вяземським. Пізніше саме з Петром Андрійовичем Пирогов обговорював питання про вступні іспити до одеських ліцеїв, розподіл школярів на групи відповідно до рівня знань, передплату наукової літератури з-за кордону, покращення матеріального становища викладачів. У ті роки Пирогов ввів прогресивну новачку — відміну покарання дітей різками як неприпустимий елемент навчально-виховного процесу, пригнічуючий людську гідність.

Згодом, прийнявши посаду попечителя Київського навчального округу, М.І. Пирогов стає палким прихильником будь-яких ініціатив розвитку народної освіти. Цьому посприяла ліквідація кріпацтва у 1861 р. Ті часи відзначилися відкриттям недільних шкіл для незаможних. Перша така школа під патронатом Миколи Івановича з'явилася ще в 1859 р. у ній виявили бажання отримувати освіту понад 100 учнів віком від 7 до 30 років. Особливістю цих шкіл було не лише безкоштовне

навчання, але й добровільна участь студентів в ролі вчителів. Свою викладацьку діяльність Микола Іванович продовжив у 1862 році, коли після імператорського указу він відправляється у Гейдельберг керувати підготовкою молодих російських учених. Німеччина на той час вважалася провідною університетською країною. Відгукнувшись на цю пропозицію, Пирогов широ сподівався, що, знаходячись поза межами Росії, без нагяди й утисків, в оточенні молоді, він зможе підготувати не лише знаючих свій предмет професорів, але й гідних громадян своєї вітчизни. У Німеччині Микола Іванович розробляє програми занять

вибирає теми досліджень і наукових керівників. Професорські кандидати у свою чергу бачать у Миколі Івановичі свого друга та старшого товариша. Великий вчений влаштував у своєму будинку літературні суботи, де у невимушеній атмосфері молоді люди обговорювали нагальні життєві питання.

Не випадково корифей педагогіки К.Д. Ушинський казав: «Навіть якби Пирогов нічого не зробив в медицині, він був би відомий завдяки своїй педагогічній діяльності». Спілкування Пирогова в колі літераторів та висококультурних людей вплинули на його педагогічну діяльність, започаткувавши нову культуру стосунків між учителем та учнем.

Старший науковий співробітник, заслужений працівник культури Марія Іванівна Юкальчук у доповіді «3 історії Вишньовського маєтку М.І. Пирогова» розповіла про життя вченого після відставки з посади попечителя Київського навчального округу:

— Просвітницька діяльність М.І. Пирогова не сприймалася київським генерал-губернатором І. Васильчиковим, який доклав усіх зусиль, щоб попечителя усунули з посади. 15 березня 1861 р. цар Олександр II підписав указ про звільнення М. Пирогова. Офіційною версією звільнення був поганий стан здоров'я та сімейні обставини. Насправді ж відставку Пирогова спричинили такі фактори: його тверде переконання в необхідності суспільних перетворень, прагнення реформувати систему освіти та виховання, безкомпромісність, рішучість, що розцінювалось як втручання у справи влади. Генерал-губернатор Васильчиков у своїй доповідній записці до м. Петербургу писав: «Пирогова не можна залишати попечителем навчального округу без пошкодження шкідливих наслідків для країни». Таким чином, відставку М. Пирогова треба розцінювати як примусову. Микола Іванович був до неї готовий, у листі від 5 грудня 1860 р. до Едіти Федорівни Раден він писав: «Особисто для себе я надаю перевагу усамітненню та сільському життю перед усякого роду зіткненнями і неприємностями, але я не роблю і не зроблю першого кроку для цього, позаяк вважаю такі дії проявами слабкості».

У квітні 1861 р. Микола Пирогов переїздить до свого маєтку, придбаного з торгів у м. Києві. Господарська діяльність не стала головною для лікаря Пирогова, його дні були сповнені лікуванням хворих. У одній із сільських хатин він обладнав операційну і стаціонар на 30 ліжок. З 1866 р. Пирогов остаточно оселяється у садибі Вишня після відставки з університету в Німеччині. Однак справжньої відставки він так і не отримує і до кінця своїх днів вважається членом головного правління училищ при Міністерстві народної освіти. Треба відзначити, що друзі вченого не хотіли миритися з його передчасною відставкою і всіляко намагалися працевлаштувати його на державну службу, але такого бажання уже не мав сам Пирогов. Однією з причин його відмови було налагоджене сільське господарство, яке давало невеликий, але сталий прибуток.

Але і в сільській глушині вчений не знав спокою. М.І. Пирогов створив першу на Поділлі сільську лікарню, яку багато хто заслужено називав клінікою, збудував аптеку. На багатьох його рецептах зустрічалася позначка «Для бідного». Ліки за такими рецептами відпускали в пироговській аптеці безкоштовно.

Садиба Вишня стала свідком багатьох яскравих сторінок життя вченого, його активної наукової і суспільної діяльності.

Підготував **Анатолій Якименко**